

УДК 81.373.47+398

Деркач В. В., Кулікова Т. В.

МОВНА ЕКСПРЕСІЯ РИТОРИЧНИХ ЗВЕРТАНЬ (НА ПРИКЛАДІ УКРАЇНСЬКОГО ТА КРИМСЬКОТАТАРСЬКОГО ПІСЕННОГО ФОЛЬКЛОРУ)

У статті аналізується функціональний аспект мовної експресії риторичних звертань в українській і кримськотатарській мовах на прикладах пісенного фольклору. Зосереджена увага на характеристиці засобів мовної експресії звертань, окреслено коло питань, пов'язаних зі стилістичним забарвленням називання адресата, його оцінкою.

Ключові слова: експресивність, звертання, мова, фольклор.

Деркач В. В., Кулікова Т. В. Языковая экспрессия риторических обращений (на примере украинского и крымскотатарского песенного фольклора). – Статья.

В статье анализируется функциональный аспект языковой экспрессии риторических обращений в украинском и крымскотатарском языках на примерах песенного фольклора. Сосредоточено внимание на характеристике средств языковой экспрессии обращений, очертан круг вопросов, связанных с стилистической окраской называния адресата, его оценкой.

Ключевые слова: экспрессивность, обращение, язык, фольклор.

Derkach V. V., Kulikova T. V. Linguistic expression of rhetorical appeals (on the example of Ukrainian and Crimean Tatar folklores songs). – Article.

The article analyzes the functional aspect of language expression rhetorical appeals in Ukrainian and Crimean Tatar languages with examples folksong. It focuses on the overview of the linguistic expression of appeals outlined the range of issues associated with the stylistic coloring of naming the addressee, his assessment.

Key words: expression, communication, language, folklore.

Звертання відіграють важливу роль в організації комунікативної структури речення. Цей синтаксичний елемент був об'єктом дослідження українських лінгвістів П.С. Дудика, І.Р. Вихованця, С.В. Ващенко, С.Я. Єрмоленко, А.П. Коваль, М.У. Каранської, К.Ф. Шульжука, А.К. Мойсієнка та ін. Звертання досліджували також у структурно-семантичному (Н.І. Адамушко, О.П. Бейліна, О.М. Галкіна-Федорук, В.Є. Гольдін, І.П. Іванова, О.П. Казанська) і комунікативно-функціональному (С.І. Войтович, Р.М. Гайсіна, В.С. Жумагулова, А.О. Костилюв, І.В. Мальцев, Л.П. Риждова) контекстах. Вони постійно привертають до себе увагу дослідників, розвідки яких ґрунтуються на матеріалах різних мов: російської (Н.І. Формановська), англійської (М.А. Олікова, Р. Браун, Г. Гільман, М. Форд), німецької (Н.І. Адамушко, М.Л. Макаров, В. Беш, Г. Амендт, У. Аммон, Д. Хартманн, Х.Л. Кретценбахер, Т. Фінкенштедт), французької (Т.І. Удилова, Л.П. Риждова), арабської (Ф. Браун), іспанської (Т.А. Лещинська), польської (К. Шуберт), норвезької (Ф. Браун), датської (У. Піпер) та ін. Особливої уваги заслуговують контрастивні дослідження феномена звертання, виконані шляхом зіставлення цього явища у німецькій і шведській (А. Коц), японській і німецькій (М.Т. Натігомо), російській і сербохорватській (В.П. Пронічев) мовах. Однак функціональний аналіз звертання, виконаний шляхом зіставлення цього явища в українській і в кримськотатарській мовах, ще не входив у структуру ґрунтового дослідження вітчизняних мовознавців, що й зумовило актуальність статті. Метою статті є виявлення засобів мовної експресії звертань, уживаних в українських та кримськотатарських народних піснях.

Поставлена мета передбачає розв'язання таких завдань: провести зіставний аналіз явища експресії звертання на матеріалі українського і кримськотатарського фольклору; окреслити коло питань, пов'язаних із називанням адресата, його оцінкою; проаналізувати функції звертань у народних піснях обох мов; з'ясувати стилістичну забарвленість звертань.

У лінгвістиці важливу роль відіграє функціональний підхід до вивчення мовних фактів, тобто такий підхід, при якому вихідним пунктом дослідження визнається деяке загальне значення. Звертанням завжди називається адресат мовлення. При цьому номінативна функція визнається однією з конститутивних ознак звертання, яка поєднується з модальною, актово-мовленнєвою функцією [6, 267]. «Звертання у функціональному плані, – зазначає Н. Арутюнова, – двоїсте. Воно, з одного боку, дозволяє адресату ідентифікувати себе як отримувача мовлення. З другого боку, в апелятиві часто виражається ставлення мовця до адресата» [2, 355]. На думку А. Загнітка, цілком логічно і мотивовано відносити звертання до модальної сфери мовлення, в якій віднаходять своє вираження ціннісні та оцінно-вартісні критерії [6, 267]. Номінативна функція може поєднувати в собі емоційно-оцінні, експресивні можливості найменувань адресата мовлення. Дослідники неодноразово враховували цю властивість при вивченні ролей та експресивно-стилістичних можливостей звертання, розглядаючи його як оцінно-характеризуючий засіб того, до кого звертаються.

П.С. Дудик, В.С. Ващенко виділяють дві основні функції звертань у реченні – закличну (власне звертання) і риторичну [4, 269–270; 3, 202].

Власне звертання – це найуживаніші, звичайні, масові звертання-назви особи (осіб), до якої (яких) мовці звичайно звертаються за найрізноманітніших комунікативних умов і з певною метою. Власне звертання спонукають співрозмовника до певної дії, відповіді [4, 270].

Риторичне звертання – це стилістична фігура, яка полягає у підкресленому звертанні до когось (до чогось) для посилення виразності. «У ролі об'єкта таких звертань, крім назв людей, виступають назви інших живих істот, назви явищ природи, будь-яких абстрактних та конкретних понять» [10, 56]. «Своїм змістом, стилістичною зорієнтованістю, функцією, мовленнєвою метою відрізняються від власне звертань. Вони не спонукають співрозмовника (його не мають на увазі) до відповіді на поставлене питання. Мовець, адресуючи риторичне звертання самому собі, ставить за мету не спілкування з особою, до якої звертається, а виявляє свій душевний стан, думки, почуття тощо» [4, 270–271].

У риторичній функції звертання можуть називати, крім власних номінацій осіб (ідентифікуючих, кваліфікуючих), і номінації на позначення назв різноманітних предметів, явищ дійсності (конкретних і абстрактних іменників), що виступають як очевидні кваліфікуючі конкретизатори адресата.

Проблеми мовної експресії, виражальних засобів мовлення – основні для сучасних лінгвостилістики, лінгвопоетики, лінгвістики тексту, лінгвоаналізу та інших лінгвістичних дисциплін. За стилістичним забарвленням А.П. Загнітко, А.П. Коваль розрізняють нейтральні звертання, які називають адресата мовлення і сигналізують про нейтральне ставлення до нього з боку мовця, та емоційно-забарвлені (оцінно-кваліфікаційні) [6, 268; 8, 204–205]. Єдність у змісті звертань номінативних та емоційно-оцінних елементів дає можливість використовувати емоційно-забарвлені звертання для передачі як логічного змісту думки, так і уяви про щось, а через останнє – і для вираження оцінного ставлення до предмета думки. Аналіз конкретних пісенних текстів дає можливість чітко визначити їх стилістичне навантаження.

Народні пісні різних народів репрезентують дійсність із особливою експресією, образністю, насиченістю. Поняття мовної експресії широке й трактується в сучасній лінгвістиці доволі узагальнено – як «сукупність семантико-стилістичних ознак одиниці мови, які забезпечують її здатність виступати в комунікативному акті засобом суб'єктивного вираження ставлення мовця до змісту чи адресата мовлення» [9, 591]. Дещо уточнює поняття експресивного у своїй монографії В. Чабаненко: «експресія – це не те, що надає мовленню емоційності, образності, характерності, а те, що само породжується емоційністю, образністю, характерністю і т.д. мов-

лення. По-друге, експресія – це не виразність, а інтенсифікація виразності, це збільшення впливаючої сили сказаного..., надання йому особливої психологічно мотивованої піднесеності. По-третє, експресія пов'язується не тільки з емоційним та образним (художнім), а й з іншими планами вислову – волонтеративним, естетичним, соціально-оцінним, нормативним, формально-структурним, семантичним, ситуативним і т.д.» [11, 7].

Емоційному звучанню звертань сприяють не лише, так би мовити, «внутрішні» якості слова (лексичне значення, суфікси суб'єктивної оцінки тощо), а й «зовнішні» фактори (пояснюючі слова при звертаннях, вигуки і частки, повтор звертань тощо) [12, 22].

В українській і кримськотатарській мовах не дуже багато слів-звертань, які є емоційними уже самим своїм лексичним значенням. Коли ж у ролі звертань вживаються лексеми у переносному значенні, їх емоційне забарвлення може виявлятися значно ширше. Звертання, що мають яскраву образність в українських і кримськотатарських народних піснях, створюють її, насамперед, за рахунок лексичного значення звертального слова. Звертання, емоційність яких розкривається у лексичному значенні, можна поділити на дві групи: звертання з емоційно-позитивним змістом і звертання з емоційно-негативним змістом [12, 22]. Перша група в українському і кримськотатарському пісенних фольклорах більш поширена. Сюди відносимо, наприклад, такі звертання: *милий, чорнобривий, серце, орле, золото, соколе, голубе, утіхо; севгилим* (кохана), *джаньым* (душе), *алтынным* (золота), *кунешцигим* (сонечко), *гузелім* (красуня), *кьаракозлю* (чорноока), *мышычыкь* (котик), *бульбуль* (соловено), *бирданем* (єдина), *назлым* (ніжна), *яврум* (мила), *тувгъаным* (рідний). Наприклад: *Де ти, милий, чорнобривий. Де ти? Озовися* [15, 231]; *Та нехай ж нас похваляють з тобою, серце, в одній ямці* [15, 318]; *Айды да джаньым, мен санъа кельдим* (Ах, душе, я до тебе прийшов) [14, 186]; *Не де, яхшысынъ, гузелім, Ой да назлысынъ, кьаракозлю! Балдан татлысынъ, джаньым! Сени севдим мен, бирданем!* (Яка ж ти добра, красуне, Яка ж ти ніжна, чорноока! Ти солодша за мед, душе, Покохав я тебе, єдина!) [14, 67]; *Севгилим, сенинь шу козьлеринъ, севгилим, сенинь шу сезлеринъ* (Кохана, ці твої очі, кохана, ці твої слова) [14, 100].

На емоційно-негативний зміст звертань у народних піснях указують такі лексичні одиниці, як *вороги, тирані, гультаю, ледацо, бридкий, стидкий, шолудивий, погана, дрема; назлы* (пустотлива), *ярамазлар* (поганій): *Смійся, стидкий, смійся, бридкий* [15, 192]; *Ой встань, дрема, пробудися* [15, 54]; *На смерть! На смерть вам, тирані* [15, 13]; *Назлы да назлы, кель яныма, Ач эллеринъи, сар бойныма* (Пустотлива, ах пустот-

лива, прийди до мене, Розкрий обійми, обвий мою шию) [14, 145]; *Сиз, ярамазлар, къара ерде чюрюрсиз, мен исе яшарым* (Вам, поганим, у сірій землі гнити, а мені жити) [13, 199].

Таким чином, органічно вплітаючись у змістову тканину контексту, такі звертання є художньо-образним засобом: завдяки риторичності вони підкреслюють характерну рису адресата.

У народних піснях стилістичні засоби афіксації виражають модальні ознаки адресатів, за їх допомогою передаються найрізноманітніші відтінки експресії: іронія, зневага, співчуття, злість тощо. Слова-звертання з суфіксами суб'єктивної оцінки означають уже не просто назву особи, предмета чи явища, а й набувають додаткового відтінку, який надає їм більшої експресивності. В українських народних піснях зафіксовані звертання з суфіксами *-еньк-* (*-сньк-*), *-оньк-*, *-ечк-*, (*-счк*), *-очк-*, *-к-*, *-чик-*, а в кримськотатарських продуктивними є лише два суфікси *-чыгъ-*, *-чик-*. Вони надають звертанням пестливого звучання й охоплюють широке коло адресатів: *козаченьку, синку, дівчинонько, зозуленько, явороньку, вітроньку, сусідонько* і под.; *аначыгъым* (мамо), *балачыгъым* (татоньку), *апайчыгъым* (жіночко), *козьчиклерим* (оченята), *вишечик* (вишенька). Наприклад: *Ой повій, вітроньку, да з-під ночі, Да розкуй мої да руки-ніженьки* [15, 26]; *Тебе, моє серденько, буду споминати* [15, 345]; *Айя-айя, огъланчыгъым, санъа йырчыкъ йырлайым* (Баю-бай, синочку, заспіваю тобі пісню) [14, 268]; *Козьлерим, меним козьчиклерим, сиз не ишлединъыз?* (Очі мої, оченята, що ви нарobili?) [14, 243]; *Къомшучыгъым, насыл яшайсынъ?* (Сусідко, як ти живеш?) [13, с. 358]; *Меним апайчыгъым, не ерге безенесинъ?* (Моя жіночко, куди ти збираєшся, куди так гарно одягаєшся?) [13, 114].

Важливим стилістичним засобом у народних піснях є повтор звертань, який сприяє посиленню емоційно-позитивного чи емоційно-негативного звучання їх. Повтори зумовлюють виразну віршову ритмізацію мовлення [5, 42]. За семантико-граматичними ознаками повтори можна поділити на дві групи: абсолютний (повтор звертань однакової морфологічної структури та лексичного значення), відносний (може мати різну морфологічну будову повторюваних звертань, різне лексичне значення, різні синтаксичні зв'язки всередині кожної повторюваної звертальної групи тощо) [12, 23]. Наприклад, *Ой мамо, мамо, Гриць жалю немає* [15, 453]; *Ой вербо, вербо, де ти росла?* [15, 453]; *Сини ж мої, сини, сини-соловейки, чому ж мене не кидали, як були маленьки?* [15, 37]; *Ой яворе, яворочку, розвийся Неленько* [15, 135]; *Ой ти, коте сірій, та вимети сини, ой ти, котику-рябку, ще й вимети хатку* [15, 250]; *Ой, Алла, Алла, кимгедер мен ойле ошадым?* (Ой, Боже, Боже, в кого я такий удався?) [13, 229]; *Айт, къызым, айт, къызым, насыл яныгъын бар?*

(Скажи, доню, скажи, доню, що за горе у тебе?) [13, 254].

Своєрідним експресивним засобом при звертанні є прикладка. Типовим для народних пісень обох мов є використання звертань із прикладками, що мають емоційне навантаження (ніжність, пестливість, приязнь; усталений склад звертань із назвами рослин, тварин, птахів) і які переносять своє експресивне забарвлення на весь контекст, в якому вони вживаються. Наприклад, *Ой сину ж мій, мій соколе, де ж тебе шукати?* [15, 188]; *Вийди, дівчино, вийди, рибчино, Поговоримо з тобою!* [15, с. 335]; *Козаченьку, мій собою, Візьми мене із собою* [15, 303]; *Меним къызыгъым, меним емшишим, не ичюн мени твилап кетесинъ?* (Моя донечко, моя ягідочко, навіщо ти мене кидаєш?) [13, 116]; *Ой, татарлар, мераметли адамлар, эвимде манъа нелер олур?* (Ой, татари, добрі люди, що ж мені дома буде?) [13, 297]; *Меним агъачыгъым, меним бульбульчыгъым, сени не ерден беклейим?* (Мій братику, мій соловейчику, відкіля звідки тебе чекаєш?) [14, 164].

В українських народних піснях спостерігаємо цікаві випадки градації звертань і прикладок при них, коли кілька речень складаються майже виключно із звертань та прикладок при них. За допомогою такого прийому увага акцентується на звертальній групі: *Свашко моя, перепілочко! Ой випийте, свашко, моя зірочко. Свашко моя, щибетушко, ой випийте до донечка, моя душечко* [15, с. 208]. У кримськотатарських народних піснях емоційне забарвлення переважно розкривається в пояснювальних словах, що стоять при звертаннях. Означення, виражені займенниками, надають звертанням виразно інтимізуючого значення, а прикметники – оцінно-якісної характеристики. Наприклад, *Гундуз варалмайман, меним балам* (Вдень я до тебе прийти не зможу, моя дитино) [13, 10]; *Огълум меним, коресинъми насыл этип мен сенинъ устюнден агълайым?* (Сину мій, чи бачиш ти, як я плачу над тобою?) [13, 115]; *Не ичюн турасынъ, меним къызым, не ичюн эвге кетмейсинъ?* (Чому стоїш, моя донечко, чому додому не йдеш?) [13, 259]; *Агълама, кедерленме, яш йигит* (Не плач, не журися, молодий хлопче) [13, 247]; *Бакъыныз, къаверенкли козьлер, джаным келеми?* (Дивіться, карі очі, чи милий не їде?) [13, 236]; *О, сен, джаным агъачыгъым, бир кере олса да, мусафирликке кель* (Ой ти, братику милий, прийди хоч би раз у гості) [13, 349].

В українських народних піснях емоційне забарвлення також розкривається в пояснювальних словах, що стоять при звертаннях. Інтимізуючі займенники *мій, наш* найчастіше вживаються при звертаннях, що означають назви людей за родинними стосунками. Найбільше ліричне навантаження вони несуть тоді, коли при звертанні наявний мінімум експресивних засобів. Наприклад,

Збираймося, славні хлопці, Та махнемо за Дунай! [15, 119]; *Червона калино, не стій над водою* [15, 211]; *Було б тобі, моя рідна мати, щастя-долю дати!* [15, 95]; *Чоловіче мій, та забери мене, де роду нема* [15, 85].

Частки і вигуки як стилістичні чинники при звертаннях також виконують експресивну функцію. Вони є інтимізуючим засобом, фактором зближення з читачем чи слухачем. В українських і кримськотатарських піснях звертання, вживаючись із вигуками або повторюючись, підкреслюють схвильованість мовця, особливе ставлення до співрозмовника чи бажання скоріше повернути його увагу: *Ой мамо, мамо, Гриць жалю немає* [15, 453]; *Ой мужу мій, мужу, не бий мене дуже* [15, 427]; *Ой вербо, вербо, де ти росла?* [15, 453]; *Къойларым, меним къойларым, сизни ким отлатар?* (Вівці, мої вівці, хто ж вас буде пасти?) [14, 223].

В українській мові звертання «має форму кличного або омонімічного називного відмінка і вимовляється з особливою, кличною інтонацією» [7, 594]. У кримськотатарському звертанні наявна тільки форма номінатива від усіх лексичних розрядів іменників. Це правило поширюється і на звертання до особи, яка може бути не тільки власним чи загальним іменем, але й на метафоричні звертання до предметів [1, 80]. В українських і кримськотатарських народних піснях звертання, яке відтворюється несубстантивованим прикметником, може бути прикладкою до звертання-іменника, коли між ними стоїть повторюваний присудок, а в кримськотатарських піснях в аналогічних синтаксичних структурах наявність такого присудка не обов'язкова. Наприклад, *Да не плач, дівко, Да не плач, красна, не плач, чорноброва* [15, 381]; *Стели сі, барвінку, стели сі, зелений* [15, 292]; *Ой устань, козаче, устань, молоденький!* [15, 371]; *Не олды санъа, джаным, а севгилим, а козюм*

къыз? (Що з тобою трапилось, душе моя, а кохана, а світ моїх очей?) [14, 365]; *Кель яньма, север де усень, акъыз, меншим назлы, эля козьюм!* (Прийди, якщо кохаєш, дівчино, моя ніжна, моя синьоока!) [14, 345].

Таким чином, звертання в українських і в кримськотатарських народних піснях охоплюють широке коло різних тематичних груп лексики. Основи риторичних звертань базуються на лексемах, якими визначається ставлення мовця до адресата мовлення. Найпоширенішою є група звертань, що означають назви людей за їхніми родинними стосунками. Риторичні звертання функціонують у народних піснях зі стилістичним забарвленням, що виражаються в піснях обох мов семантично вагомим словом, яке виконує емотивну функцію. Емоційність і експресивність виражаються лексичним значенням звертального слова. Завдяки суфіксам суб'єктивної оцінки звертанню можна надати різних емоційно-експресивних відтінків. В українському і кримськотатарському пісенних фольклорах зафіксовані звертання, які, вживаючись із вигуками або повторюючись, підкреслюють схвильованість мовця, особливе ставлення до співрозмовника чи бажання скоріше повернути його увагу. Типовим для обох мов є використання у народних піснях при звертаннях прикладок із постійним емоційним навантаженням з метою надання змістовому наповненню експресивної наснаги.

Аналіз, систематизація, узагальнення, характеристика експресивних засобів риторичних звертань, пов'язаних із кваліфікацією адресата, із його оцінкою, передбачає подальше дослідження функціональних особливостей інших жанрів українського та кримськотатарського фольклорів з точки зору лінгвістичного використання мовних одиниць. Закономірним є також розширення напрямків дослідження мови творів художнього стилю у площині функціонально-експресивного поля.

Література

1. Акъмоллаев Э.С. Кърымтатар тилининъ амелияты. Синтаксис. Фил. фак. студ. ичюн дерслик / Э.С. Акъмоллаев. – Ташкент : Укитувчи, 1989. – 160 с.
 2. Арутюнова Н.Д. Предложение и его смысл : Логико-семантические проблемы / Н.Д. Арутюнова. – М. : Наука, 1976. – 490 с.
 3. Ващенко В.С. Стилістичні явища в українській мові / В.С. Ващенко. – К. : Наук. думка, 1985. – 402 с.
 4. Дудик П.С. Стилістика української мови : [навчальний посібник] / П.С. Дудик. – К. : Академія, 2005. – 368 с.
 5. Єрмоленко С.Я. Синтаксис віршованої мови / С.Я. Єрмоленко. – К. : Наук. думка, 1969. – 94 с.
 6. Загнітко А.П. Теоретична граматики української мови. Синтаксис : [монографія] / А.П. Загнітко. – Донецьк : Дон ДУ, 2001. – 662 с.
 7. Загнітко А.П. Теоретична граматики сучасної української мови. Морфологія. Синтаксис / А.П. Загнітко. – Донецьк : ТОВ «ВКФ «БАО», 2011. – 992 с.
 8. Коваль А.П. Практична стилістика сучасної української мови / А.П. Коваль. – К. : Вища школа, 1978. – 375 с.
 9. Лингвистический энциклопедический словарь / гл. ред. В.Н. Ярцева. – М. : Сов. энциклопедия, 1990. – 685 с.
 10. Струганець Л.В. Культура мови. Словник термінів / Л.В. Струганець. – Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2000. – 88 с.
 11. Чабаненко В.А. Основи мовної експресії : [монографія] / В.А. Чабаненко. – К. : Вища школа, 1984. – 168 с.
 12. Шульжук К.Ф. Стилістичні особливості звертань у народних піснях / К.Ф. Шульжук // Українська мова і література в школі. – 1968. – № 2. – С. 22–25.
- Джерела ілюстративного матеріалу
13. Къырымтатар музыкасынынъ хрестоматиясы. – К. : Музыка Украина, 1989. – 450 с.
 14. Къырымтатар халкъ йырлары. – Акъмесджит : Таврия нешрияты, 1996. – 450 с.
 15. Українські народні пісні. – К. : Радянська школа, 1982. – 550 с.